

ZA TIPOLOGIJU MOGUĆIH ODNOSA IZMEĐU LJUDSKIH JEZIKA I KOLEKTIVA PREMA GENETSKOLINGVISTIČKIM, SOCIO- LINGVISTIČKIM, ETNOLOŠKIM I SOCIOLOŠKIM KRITERIJIMA USPOREĐIVANJA*

DALIBOR BROZOVIĆ

Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 800.8

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1984-10-31

U slavenskom svijetu nalazimo tri primjera za odstupanje od sheme 1 etnička zajednica (E) : 1 nacija (N) : 1 dijasistem dijalekata (D) : 1 standardni jezik (S). To su poljsko-kašupski slučaj (2 E, 2 D), hrvatsko-srpski slučaj (2 E, 2 N, s time da je S predstavljen dvjema varijantama) i konačno lužickosrpski slučaj (2 E, 2 D, 2 S). Kako bi se ustanovila prava priroda tih složenih i teorijski teško raščlanjivih odnosa, autor je sastavio tablicu od 16 mogućih kombinacija, počevši od formule 2 E, 2 N, 2 D, 2 S, gdje nema nikakvih problema, pa sve do formule 1 E, 1 N, 1 D, 1 S, gdje također nema problema, ali u 14 prelaznih pozicija, u kojima uz pojedine simbole E-N-D-S nastupa čas brojka 1, čas brojka 2, imamo niz problematičnih i kompliciranih situacija u formulama. Za sve moguće situacije koje odgovaraju kombinacijama od 2. do 15. formule autor je pokušao naći konkretne primjere iz najrazličitijih jezičnih porodica i sa svih kontinenata. Time je s jedne strane dobio veoma raznolik asortiman specifičnih primjera za komparaciju s navedenim slavenskim situacijama, a s druge je strane dana mogućnost za daljnje općeteorijske analize, konfrontacije i uspoređivanja.

Ima u znanosti takvih pitanja s kojima se ne može izići na kraj ako se čovjek ne prihvati posla i ne sistematizira sve podatke što stoje u bilo kakvoj vezi s problemom koji ga zanima. Na prvi se pogled može učiniti da je tu cijena previsoka, da je posla previše za onaj mali uski sektor koji je konkretno potreban, ali na koncu se pokaže da je pravi problem bio zapravo još složeniji nego što je to izgledalo u početku i da to nikada ne bi bilo uočeno bez osvjetljenja cjeline, ali da se u toj cjelini ipak i rješava u skladu s punom svojom prirodom i unutarnjom povezanošću općega i pojedinačnoga.

Odnos između ljudskih kolektiva i raznih idioma kojima su ti kolektivi nositelji, oduvijek je privlačio pažnju, ali i izmicao joj zato što se priroda toga odnosa pokušavala utvrđivati na suviše ograničenom izboru činjenica i polazeći samo sa stanovišta jednoga od mogućih aspekata te problematike, a prečaci ne vode do ozbiljnih ciljeva.

U slavistici je nekada bilo mnogo spornih pitanja etnolingvističkoga karaktera — položaj bjeloruskoga i ukrajinskoga, odnos slovačkog i češkoga, pa i odnos slovenskoga prema hrvatskosrpskomu kompleksu (da i ne govorimo o raznim sporovima o tzv. »prelaznim pojasima«) — ali ta se problematika već razbistrila i iskristalizirala tako da danas

* Jedna ranija kraća i ne posve doradana verzija ovoga priloga tiska se u *Sveskama*, organu Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, Marksistički centar CK SKBIH »Veljko Vlahović«, Sarajevo.

u takvu stilu 19. stoljeća govore još samo poricavatelji makedonske jezične i nacionalne individualnosti. No ostala su ipak (uz kontroverznu, ali perifernu rusinsku situaciju) još tri pitanja, međusobno veoma različita, u kojima još ima nejasnoća i u inače veoma ozbiljnim razmatranjima. Radi se o prirodi hrvatsko-srpskoga jezičnog zajedništva, o prirodi jezičnih odnosa između Poljaka u tzv. »kontinentalnoj Poljskoj«¹ i poljskih Kašuba u Pomoraciji i, konačno, o prirodi jezičnih odnosa unutar maloga kolektiva Lužičkih Srba. Ta se pitanja neće ovdje podrobno raspravljati, jer je zadatak ove studije samo da dade opći fon potreban za takvu raspravu. Nešto veća pažnja bit će posvećena samo lužičkosrpskoj problematici, koja je na južnoslavenskom području manje poznata,² možda čak manje i od kašupske (bar u šire slavističkim krugovima).

Kada se govori o hrvatsko-srpskoj jezičnoj problematici ili o jezičnoj problematici Lužičkih Srba ili pak Kašuba, razgovor se najčešće svodi u prvom redu na simplificirana pitanja služe li se Lužički Srbi s dva jezika ili imaju samo jedan jezik, mogu li Hrvati i Srbi imati isti jezik kada je očito da on u mnogome nije jednak, i kako se uopće može govoriti o kašupskome jeziku kada ga nema u školstvu, u upravi i u sredstvima masovne komunikacije. Pri tome se obično i nema u vidu da je svako pitanje u takvoj formulaciji znanstveno neprihvatljivo.

Neprihvatljivost leži prije svega u dvoznačnosti riječi *jezik*. Ona može značiti »dijasistem blisko srodnih dijalekata«, s time da se tomu dijasistemu daje više-manje konvencionalno »rang« jezika, prema kriterijima koji su u teoretskom pogledu prilično neodređeni i teško se daju precizno definirati, ali u praksi genetske lingvistike ipak uglavnom dobro funkcioniraju. No riječ *jezik* upotrebljava se još mnogo češće u značenju »standardni jezik«. Sličnu dvoznačnost imamo i u pridjevu *isti*: on može značiti »isti taj«, tj. ne drugi, i »isti takav«, tj. ne drugačiji. Ako za koji standardni jezik možemo u svim njegovim manifestacijama reći da ostaje isti taj, iako nije »isti takav«, onda govorimo o varijantama standardnoga jezika. Drugim riječima, kako bi se moglo raspravljati na znanstvenoj razini, potrebno je da spomenuta pitanja razdijelimo na dva niza samostalnih pitanja, kojima su odgovori neovisni jedan o drugome:

1. Jesu li u standardnome jeziku Hrvata i Srba razlike u njegovu ostvarivanju, po kojima on nije »isti takav«, takve da ih možemo smatrati varijantnim razlikama? Zašto nema kašupskoga standardnog jezika kad se u slavistici često govori o kašupskome jeziku različite od poljskoga? Imaju li Lužički Srbi zajednički standardni jezik, tj. može li se ono što obično zovemo gornjoluzičkim i donjoluzičkim standardnim jezikom, svesti na dvije varijante jednoga standardnog jezika?

¹ »Polska ładowa« u opoziciji prema Pomoraciji. Svoje stanovište o kašupskom problemu iznio sam u studiji »O karakteru kašupske književnosti«, *Studia z filologii polskiej i stowiańskiej*, V/1965, str. 246—254. i u kasnijim općeteoretskim radovima (v. bilj. 3).

² Lužičkosrpsku problematiku na višestranom usporednom planu obrađujem u svom prilogu za znanstvenu konferenciju »Jan Arnošt Smoler a jeho doba«, lipnja 1984. u Budyšinu, pod naslovom »Lužičkosrpski jezici — varijante jednoga standardnog jezika ili specifični samostalni standardni jezici« (u tisku u DDR, na njemačkom jeziku). V. starije radove u bilj. 50.

2. Pripadaju li dijalekti kojima govore Hrvati i Srbi istomu jeziku dijasistemu? Na temelju čega izdvajaju pojedini slavisti kašupske dijalekte iz poljskoga dijasistema? Mogu li se lužičkosrpski dijalekti, koje obično dijelimo na gornjoluzičke i donjoluzičke (s time da ponekad govorimo i o prelaznom pojasu između njih), svesti na jedan dijasistem »u rangu jezika«?

Razmatranje svih tih pitanja zahtijeva stanovitu teoretsku i terminološku diskusiju, ali ovdje se ne bih na njoj zadržavao, o tome sam govorio na drugim mjestima,³ o svemu tome postoji i inače opsežna literatura. Pristaše jedinstva poljskih i kašupskih dijalekata ponavljat će u svim prilikama Baudouinovu krilaticu kako je kašupski »plus polonais que le polonais même«, ali takve tvrdnje ne rješavaju problema, čak ni kada su, uvjetno govoreći, istinite kao ta Baudouina de Courtenaya. Jer i ona se može lako preokrenuti u svoju suprotnost: ta formulacija znači zapravo da u poljskim dijalektima ima kašubizama manje nego u kašupskima, i da su u poljskima manje dosljedni, a po logici stvari ništa drugo i ne bismo smjeli očekivati. Radi se o optici u kojoj veličina i važnost poljskoga prostora u usporedbi s kašupskim odlučuje o našem pristupu: ta kako bismo mogli očekivati nekakve kašubizme (pomoranizme) u takvu jeziku kao što je poljski!? Očito je, prema svemu, da treba tražiti neke općenitije kriterije koji će zahvaćati sve moguće slučajeve, a ne da izabiremo kriterije od problema do problema, čas iz sociolingvistike, čas iz genetske lingvistike (geneolingvistike).

Uzet ću dakle da su genetskolingvistički pojam »jezik dijasistem« i sociolingvistički pojmovi »standardni jezik« i »varijanta standardnoga jezika« već poznate veličine, dovoljno jasno definirane i praktički operativne. U tom je pogledu potrebna možda samo jedna napomena: u novije se doba gdjekada govori o pojedinim standardnim jezicima što posjeduju varijante kao o dijasistemima svojih varijanata. Takva upotreba termina »dijasistem« nije bez ikakva temelja, jer standardni jezici koji imaju svoje nacionalne varijante, predstavljaju u biti apstraktne veličine slično kao i genetskolingvistički dijasistemi »u rangu jezika«, samo s mnogo nižim stupnjem apstrakcije. Naime, jezik dijasistem ne možemo konkretno ostvarivati, tj. govoriti njime, on predstavlja samo sustavni skup zajedničkih osobina svojih dijalekata, koji su opet i sami samo dijasistemi, ali nižega stupnja apstrakcije. Dijalekti su zapravo dijasistemi mjesnih govora na svome području, a samo su mjesni govori konkretne veličine i samo se oni mogu realizirati u govornome procesu. Slično je i sa

³ »O jezičnoj porodici i o standardnim oblicima njezinih članova«, *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru*, V/1963—64, str. 21—34; — »Славянские стандартные языки и сравнительный метод«, *Вопросы языкознания*, XVI/1967, No. 1, str. 3—33 (šira hrvatska verzija »Slavenski standardni jezici i uspredna slavistika«, uz druge priloge, u knjizi *Standardni jezik*, Zagreb, MH, 1970, str. 9—63); — »O tipološki standardnosti u zajednicama blisko srodnih jezika — na primjeru slavenske, germanske i romanske zajednice«, *Radovi FF u Zadru*, XIII/1974—75, str. 5—26; — »O broju i sastavu članova slavenske jezične zajednice«, *Filologija*, VIII/1978, str. 53—66; »Standardni jezik i standardizacija jezika u zemljama Trećega svijeta«, *Treći program*, Sarajevo, VII/1978, br. 20, str. 105—121; — »Sociolingvistička i uspredna razina pri isražavanju jugoslavenskih (standardnih) jezika u (južno)slavenskim, evropskim i općim okvirima«, *Jezik*, XXVII/1979—80, br. 2, str. 47—54; — »Die sociolingvistische Situation in der jugoslavischen Föderation«, *Wiener slavistisches Jahrbuch*, XXIX/1983, str. 9—23 (šira hrvatska verzija »O funkcioniranju jezika u jugoslavenskoj federaciji. Sociolingvistička situacija u jednoj višejezičnoj i višenacionalnoj evropskoj državnoj zajednici«, u tisku).

standardnim jezikom i njegovim varijantama, i one su samo konkretni realizacijski oblici apstraktnoga standardnog jezika (za razliku od standardnih jezika s varijantama, bezvarijantni standardni jezici, kojih je mnogo više, sami se konkretno realiziraju u govornome procesu).⁴ No postoje ipak bitne razlike.

Varijante standardnih jezika razlikuju se veoma malo u svojoj materijalnoj dijalektalnoj (»sirovinskoj«) osnovici, a samo takve pojave imaju sistemski karakter i mogu biti podvrgnute modeliranju dijasistema (npr. u varijantama standardne novoštokavštine odnos /h/ ~ /v, j/, četvero ~ četvoro, za mene ~ za mène, želimo ~ želimo, tko ~ ko, sol ~ so, uho, uha ~ uvo, uveta, zéko ~ zéka, itd., itd., ali sve su to sitne pojave u usporedbi s razlikama u nadgradnji).⁵ To bi dakle bio vrlo nizak stupanj apstrakcije. Razlike među varijantama odnose se pak prvenstveno ne na dijalektnu osnovicu nego na civilizacijsko-jezičnu nadgradnju, o kojoj će poslije biti riječi, a činjenice u toj sferi nisu sustavnog karaktera i ne podliježu modeliranju u dijasistem, bar ne u onoj mjeri ni na onaj način na koji se to radi u genetskoj lingvistici. Stoga nema potrebe govoriti da su standardni jezici s varijantama njihovi dijasistemi, taj je aspekt u našoj problematici posve sporedan.⁶ Prepuštimo dakle pojam dijasistema genetskoj lingvistici (i, razumije se, tipološkoj).

Ostavljajući pojmovno-terminološku problematiku po strani, pokušat ćemo ovdje da se odgovorima na iznesena dva niza pitanja približimo najboljim mogućim putem, tj. smještavajući hrvatsko-srpsku, poljsko-kašupsku i lužičkosrpsku⁷ problematiku u ukupnost jezičnih pojava istoga i sličnoga reda. Drugim riječima, potrebno je izgraditi stanovitu tipologiju pojava.

Prava priroda jednoga fenomena najbolje se uočava konfrontiramo li ga sa svim fenomenima koji su mu po bilo čemu slični. Kako bismo točno uočili što nešto zapravo jest, najbolje je da iscrpno utvrdimo što sve ono nije. No u problematici koja nas zanima, neće biti dovoljno da se zadržimo samo na lingvističkim (sociolingvističkim i genetsko-lingvističkim) aspektima i kriterijima. Ljudski su idiomi u nerazrješivu dijalektskom odnosu s ljudskim kolektivima koji se njima služe, koji su njihovi nositelji. Nas će ovdje zanimati dva tipa ljudskih kolektiva:

⁴ Pojavnu klasifikaciju i rangiranje »organskih« i »neorganskih« idioma v. u radu pretiskanome u knjizi *Standardni jezik*, bilj. 3.

⁵ To vrijedi i za nejednoznačnosti i pojedinačne razlike u morfologiji, rječniku, sintaksi itd. Na no hrvatskosrpskoj problematici nećemo se zadržavati, ovdje je drugačija zadaća izlaganja. Osim toga, specifičnosti bosanskohercegovačke i crnogorske moraju se ovdje uopće isključiti iz razmatranja kako ne bismo komplicirali ionako već složenu sliku, dovoljno složenu za mnogostrana uspoređivanja kakva se ovdje provode. To naravno ne znači da ta problematika inače nije važna!

⁶ Taj aspekt ima nekog smisla u standardnim jezicima s tzv. zonalnom problematikom, npr. *il diasistema dell'italiano standard* (osobito za fonološke probleme). O zonalnim pojavama detaljnije govorim u radu »O problemima varijanata«, *Jezik*, XIII/1965—66, br. 2, str. 33—46 (pretiskano u knjizi *Rječnik jezika ili jezik rječnika? Varijacije na temu varijanata*, Zagreb, MH, 1969).

⁷ Upotreba ili izostavljanje »crstice« u *hrvatsko-srpski* i *hrvatskosrpski* nije slučajna. Razumije se, kod kašupsko-poljskih odnosa dolazi u obzir samo oblik »s crticom«, u lužičkosrpskoj problematici samo »bez crstice«. O tome govorim u radu »O nazivu jezika Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca«, *Sveske*, Institut za proučavanje međunarodnih odnosa, Sarajevo, 1984, br. 5—6, str. 351—356 (šira verzija ćirilicom, *Književni jezik*, Sarajevo, XIV/1985, br. 1, str. 1—9). V. poslije termine *danskonorveški* i *norveškodanski* (egzemplifikacija III. 1).

moderne nacije kapitalističkoga i socijalističkoga društva (kojima se bavi prvenstveno sociologija) i donacionalne etničke formacije (kojima se bavi prvenstveno etnologija, ili antropologija, osobito u američkom smislu), bez obzira na pojavnu i hijerarhijsku izdiferenciranost te druge kategorije, koja služi kao materijalna podloga nacije.

Došli smo tako do četiriju veličina: jezik dijasistem (genetsko-lingvistička kategorija), standardni jezik (sociolingvistička kategorija), etnička podloga (etnološka kategorija) i nacija (sociološka kategorija). Kao opći naziv za etničku podlogu uzet ćemo termin *etniija* (u novije doba češći od nešto širega termina *etnos*). Naziv *etniija* pokriva i suvremene etničke formacije još nekonstituirane u naciju i donacionalne etničke kolektive za koje se obično upotrebljava naziv *narod*, ali i suvremene manje i(li) raspršene etničke zajednice koje iz raznih razloga i nemaju uvjetâ da se i u budućnosti konstituiraju u nacije i za koje se obično upotrebljavaju naziv *narodnost* (народность, Völkerschaft).⁸ Uzmemo li za etniju simbol E, za naciju N, za jezik kao genetski dijasistem D i za standardni jezik S, možemo lako sastaviti sve moguće kombinacijske formule E—N—D—S što dolaze u obzir za bilo koji par ljudskih kolektiva u kojem se zbog relativno veće bliskosti njihovih idioma mogu javiti ili se i javljaju nedoumice o karakteru njihova odnosa. No prije nego iznesemo tablicu tih mogućih formula (za četiri veličine bit će ih šesnaest), potrebne su još neke tehničke napomene.

Za standardne jezike koji posjeduju nacionalne realizacijske varijante dodat ćemo simbolu S eksponent, dakle S^v. Simbol N pokrivat će nam ne samo razvijene nacije srednjoevropskoga i (jugo)istočnoevropskoga tipa, koje su na našem globusu reprezentativni primjeri za taj sociološki fenomen, nego i druge slične socioetničke formacije koje u drugim dijelovima svijeta funkcioniraju kao tipične nacije spomenutoga evropskog područja. Simbolom N pokrivat ćemo i kategoriju koju najčešće označujemo terminom *nacionalnost* (национальность, Nationalität) i koja obuhvaća kolektive što žive u uvjetima u kojima su inače suvremene nacije obično već formirane. Slično kao i narodnosti, nacionalnosti uglavnom žive raspršene ili su izrazito maloljudne i specifično povezane s kojom razvijenom nacijom te s njome i dijele dio funkcija.⁹ Za nas je posebno važno što Lužički Srbi pripadaju upravo toj kategoriji.

Uzevši te napomene u obzir, možemo sada iznijeti tablicu mogućih kombinacija E—N—D—S za pojedine parove etnolingvističkih kolektiva:

I.	2 E	2 N	2 D	2 S	IX.	1 E	2 N	2 D	2 S
II.	2 E	2 N	2 D	1 S ^v	X.	1 E	2 N	2 D	1 S ^v
III.	2 E	2 N	1 D	2 S	XI.	1 E	2 N	1 D	2 S
IV.	2 E	2 N	1 D	1 S ^v	XII.	1 E	2 N	1 D	1 S ^v
V.	2 E	1 N	2 D	2 S	XIII.	1 E	1 N	2 D	2 S
VI.	2 E	1 N	2 D	1 S	XIV.	1 E	1 N	2 D	1 S
VII.	2 E	1 N	1 D	2 S	XV.	1 E	1 N	1 D	2 S
VIII.	2 E	1 N	1 D	1 S	XVI.	1 E	1 N	1 D	1 S

⁸ Npr. u evropskom krugu Romi (Cigani), Gagauzi, Laponci, male kavkaske i sjeveroistočnoevropske narodnosti i sl.

⁹ Neki autori ne diferenciraju termine »narodnost« i »nacionalnost«, ali to je korisna distinkcija: narodnosti su pojave uglavnom u pretkapitalističkim društvima, nacionalnosti samo u kapitalističkim i socijalističkim.

Prije nego što prijedemo na egzemplifikaciju za pojedine tipološke formule I—XVI, bit će nužna neka objašnjenja. U prvom redu, dvije formule dolaze na tablici samo radi potpunosti. Radi se o I. i XVI, dakle o prvoj i posljednjoj. Posljednja je za nas praktički nevažna, ona predstavlja kolektive homogene u svakom pogledu, prema tome i nema se što s čime uspoređivati. Prva može poslužiti kao kontrast prema nekim formulama II—XV, prije svega prema onima II—VI.¹⁰ Ali s druge strane, uz napuštanje jednoga od dvaju unutarnacionalnih standardnih jezika, pojedine nacije mogu iz XV. prijeći u XVI. formulu,¹¹ pa s tom mogućnosti i XVI. formula ipak stječe stanovitu funkciju na našoj tablici, no radi se o posve očitim i predvidljivim činjenicama koje ne zahtijevaju posebna komentara. I svako uklanjanje diglosije znači zapravo jedan takav proces, ali pitanjima diglosije baviti ćemo se ovdje samo djelomično — izostavljajući prije svega slučajeve u kojima je »niži partner« (»Low« u Fergusonu) jedan od tzv. kreolskih jezika, ili gdje ima mnogo postupnih prijelaza pa se ne može govoriti o oštroj polarizaciji (npr. tamijski slučaj, i slično još neki indijski jezici, i to i arijski i dravidski, kao bengalski ili jezik *kannada*).

U egzemplifikaciji različitih formula za odnose E—N—D—S morat ćemo se uz te četiri veličine obazirati na još dvije drugačijega karaktera, naime na još jednu sociološku (točnije: sociološko-pravnu), tj. na državu i državne formacije uopće, i na još jednu (u najširem smislu riječi) filološku, tj. na literaturu shvaćenu kao beletristički korpus koji se stvara u jednome kolektivu i za taj kolektiv (literatura »kao organizam«, kako bi se reklo jednim malo demodiranim načinom izražavanja), pa ćemo morati da povremeno govorimo o »beletrističkom jeziku«.

Prva od tih kategorija potrebna nam je i načelno, jer državne formacije, osobito kada su dugotrajne i stabilne, mogu utjecati na kategorije E—N—D—S, naročito na N i S, a u osobito povoljnu (ali rijetku) slučaju, tj. kada se temelje ne samo na golim državnopravnim činjenicama nego i na geofizičkom, kulturnom, civilizacijskom i ekonomskom zajedništvu, mogu čak biti i odlučne. Bar u jednom slučaju, u primjeru švicarskoga polietničkog i višejezičnoga kolektiva,¹² formirala se zajednica koja, usprkos svim teorijskim postulatima, ako i nije klasična nacija, u praksi ipak funkcionira kao nacija. Praktički nam je kategorija države (i državnih formacija uopće) potrebna za definiranje pojedinih kolektiva i njihovih segmenata, osobito u rubrici E, kako će se poslije i vidjeti u egzemplifikaciji.

Kategorija literature potrebna nam je pak zato što u formulama koje sadrže »2 D i 1 S«, tj. kada je od dvaju srodnih jezika dijalekta samo jedan dao dijalektnu sirovinu kao osnovicu za standardizaciju (II. i osobito VI), nije svejedno da li D bez standardnog oblika egzistira samo kao bespismeni idiom (vernakular u sociolingvističkoj terminologiji), ili se radi ako ne o standardnome, a ono bar o pismenom

¹⁰ Na primjer, kada bi sardinskim autonomistima uspjelo izdvajanje iz talijanske nacije i formiranje sardinskoga standardnog jezika, formula VI bila bi zamijenjena formulom I.

¹¹ V. hrvatski i albanski primjer za formulu XV.

¹² Švicarska je problematika podrobno obrađena u posljednjem radu navedenome u bilj. 3, u usporedbi sa SPRJ i drugim višejezičnim zajednicama. Među njima se Švicarska bitno izdvaja svojom nerazmjerno velikom starosti u usporedbi s ostalima.

jeziku s ponekad i znatnom literaturom (literarni jezik, ili preciznije, beletristički jezik).¹³ No bez obzira na sve to, ni kategoriju države ni kategoriju literature nisam unio u tablicu, inače bi postala presložena i nepregledna. Ostavljamo ih dakle samo za komentare u egzemplifikaciji za našu tablicu sistematiziranih pojava.

Govoreći o literaturi spomenuli smo već jezičnu srodnost. To je veoma važan moment, ako ga ne bismo uzimali u obzir, ne bismo se uopće mogli ograničiti. Za nas su dakle zanimljive samo situacije u kojima pozicija »2 D« predstavlja bliže srodne, praktički prepoznatljivo srodne idiome. To znači da dolazi u obzir samo srodnost u okviru užih grupacija kao što su romanski, germanski, slavenski, iranski i arioindijski jezici (pripadništvo indoevropskoj porodici za nas je dakle irelevantno), ili turkijski,¹⁴ bantu u užem smislu, neki malajski jezici, ili razne skupine ugro-finskih jezika, i sl. Razumije se, ni u okviru takvih grupacija nisu nam svi mogući parovi zanimljivi — otpadaju polarni slučajevi kada se zbog udaljenosti ili specifičnoga razvitka stupanj praktične sličnosti približi onomu kakav je između raznih grana u okviru iste jezične porodice,¹⁵ što se dogodilo npr. između engleskoga s jedne i ostalih jezika u germanskoj grani s druge strane, osobito njemačkog i islandskoga (ali i drugih jezika sjeverogermanske skupine).

I na koncu, u egzemplifikaciji se moramo ograničiti samo na parove, moramo se dakle držati binarnoga principa u opozicijama. Situacije su u stvarnosti često mnogo složenije, za što će nam egzemplifikacija dati dovoljno konkretnih primjera, kada isti entiteti E ili N sudjeluju u raznim formulama¹⁶ ili kad bi u istoj formuli valjalo da stoji 3 E ili 3 N, pa to onda treba razvrstati u parove, npr. $N\alpha \sim N\beta$, $N\alpha \sim N\gamma$, $N\beta \sim N\gamma$, s time da posljednji par može gdjekad i izostati.¹⁷ Binarnost je dakle potrebna zato što su odnosi u svojoj ukupnosti često krajnje ispre-

¹³ Kategorija beletrističkog jezika (u kontrastu s vernakularom i standardnim jezikom) otkriva nepodobnost termina »književni jezik« — on i značenjski i praktički oscilira između jasnih termina *standardni j.* i *beletristički j.* Za primjer uzmiemo provansalski (beletristički idiom okcitanskoga dijasistema). Ako govorimo *književni j.* umjesto *standardni j.*, moramo dopustiti formulaciju da provansalski nije književni jezik, iako je upravo samo književni (tj. beletristički) jezik, jer iako nije književni jezik, ne može se reći da nije književni jezik kad ima (uz islandski) najstariju evropsku književnost na živom jeziku (trubaduri) i čak jednoga književnog nobelovca u naše doba (F. Mistral). No takve kontradiktorne i zapetljane formulacije nedopustive su u znanosti. Usp. i rad u bilj. 1.

¹⁴ Тюркские (: турецкий), Turcic (: Turkish). Francuzi samo iznimno pišu »turc, turques : turquien« (N. L. Bazin, J. Deny). Termin »turko-tatarski« (ne obuhvaća čuvaški) i »turanski« (više geografski nego etnolingvistički pojam) nisu iz raznih razloga prihvatljivi u lingvistici (terminologija je uopće slaba točka ovakvih razmatranja, osobito naša terminologija; to vrijedi i šire, npr. jugoslavensko publicističko-političko značenje termina »narodnost« neupotrebljivo je u međunarodnim raspravama, usp. ovdje problematiku uz bilješke 8. i 9).

¹⁵ Kod takvih nižih stupnjeva srodnosti (kao npr. razne indoevropske ili ugrofinske grane) ne može više biti dilema, pa prema tome ni onakvih problema kakvi bi nas ovdje zanimali.

¹⁶ Npr. oznaka »Nijemci s područja gornjonjemačkoga dijasistema« pojavljuje se u primjerima III. 11, VI. 5, XI. 6, XII. 2, 3.

¹⁷ Npr. »3 N« bilo bi potrebno za XI. 2, 3. S druge strane, kada bismo uz odnos »Holandani ~ Buri« (XI. 5) obrađivali i odnos »Buri ~ Južnoafrikanci engleskoga jezika« (što ne činimo, jer je tu kategorija N nejasna, a dolazila bi u obzir vjerojatno formula V, za nas inače posebno zanimljiva), onda ne bi bio potreban i par »Holandani ~ Južnoafrikanci engleskoga jezika«. Za nj u nas nema mjesta, jer su sve četiri naše veličine razdijeljene.

pletene — najilustrativniji primjeri mogu se naći kada se uzmu u obzir zapadnogermanski idiomi u egzemplifikaciji za sve formule.¹⁸

Sada je moguće pristupiti egzemplifikaciji:

II. 1) Francuzi s područja francuskoga dijasistema (langue d'oïl) ~ Švicarci s područja romanskoga (tzv. franko-provansalskog¹⁹ ili gornjoronskog) dijasistema.²⁰

2) Valonci ~ Švicarci s područja romanskoga dijasistema.

3) Nijemci s područja donjonjemačkoga dijasistema ~ Austrijanci (s time da na donjonjemačkom području u Njemačkoj, iako funkciju standardnog jezika vrši standardni njemački, tj. standardni gornjonjemački, postoji i beletristički donjonjemački jezik, tzv. *Plattdeutsch*; osim toga, simbol S, tj. standardni gornjonjemački, predstavljen je u Njemačkoj i u Austriji raznim varijantama, tj. *Binnendeutsch*, otprilike »unutarnji njemački«, i *Österreichisch*).

4) Nijemci s područja donjonjemačkoga dijasistema ~ germanski Švicarci (iste napomene o beletrističkom jeziku i varijantama standardnog jezika kao pod 3), s tim da umjesto *Österreichisch* treba da stoji *Schweizerisch*.²¹

III. 1) Danci ~ Norvežani koji se služe danskonorveškim (točnije norveškodanskim) standardnim jezikom (*riksmål* u starijem nazivlju, danas *bokmål*).

2) Holandani (služe se holandskom varijantom standardnog nizozemskoga) ~ Nijemci s područja donjonjemačkoga dijasistema (služe se standardnim gornjonjemačkim jezikom, uz iste napomene o *Plattdeutschu* i varijantama kao za II 3, 4).

3) Flamanci (služe se flamanskom varijantom standardnog nizozemskoga²²) ~ Nijemci s područja donjonjemačkoga dijasistema (napomene kao pod III 2). Uz III 2—3 mora se još dodati da pojedini lingvisti, osobito u Holandiji, niječu da dijalekti u Sjevernoj Njemačkoj pripadaju istomu jeziku

¹⁸ Sudjeluju u parovima II. 3, 4, III. 2, 11—13, IV. 4—6, VI. 5, XI. 4—8, XII. 1—4, 8—11.

¹⁹ Naziv »franko-provansalski« za taj dijasistem zavodi nas u bludnju, jer taj idiom ne predstavlja prijelaz od francuskoga k provansalskomu (tj. okcitanom, v. bilj. 13), već prije od francuskoga k retoromanskomu. Odnosi su zapravo suprotni od retoromansko-furlanskih: retoromanski i furlanski dijalekti sačinjavali su u prošlosti jedan dijasistem, bez sumnje, ali pitanje je da li to zaista vrijedi još i danas, a francuski i romanski predstavljaju na razvojnem startu nesumnjivo dva dijasistema, ali daljnji konvergentni razvoj doveo je to u sumnju. Zato mnogi romanisti ne priznaju samostalnost romanskomu dijasistemu (usp. Gaston Tuaillon, *Le Francoprovençal. Progrès d'une définition*, Saint-Nicolas /Aoste/, Centre d'études francoprovençales »René Willien«, 1983).

²⁰ U formulacijama »kolektiv ~ kolektiv« ti kolektivi predstavljaju točno ono što je rečeno i samo to, pa mogu biti 1 E ili 1 N, ili dlo E ili dlo N — određeni su samo s pomoću D ili S. Prema tomu, 2 N ne mora značiti »2 nacije«, ali mora značiti da oponirani kolektivi, određeni odnosom prema D ili S, nisu dijelovi jedne te iste nacije. Slično vrijedi i za sadržaj simbola E.

²¹ Ne *Schwizertütsch*, taj naziv označuje idiom drugoga roda, ali ovdje se tzv. supstandardni jezici ne obrađuju (v. i IV. 5).

²² Konvencionalno uzimam termin »nizozemski« za ukupnost standardnoga jezika, a »holandski« za varijantu u Holandiji i »flamanski« za varijantu u Flandriji (Belgija), iako je poznato da se i *holandski* i *nizozemski* upotrebljava u oba značenja (a *holandski* još i u regionalnome). Naravno, frizijski jezik u Nizozemskoj ne ulazi ovamo u razmatranje, tu imamo formulu I, dakle nijedna veličina nije zajednička (izuzev samo državu, što se ne uzima u obzir u našim formulama). S druge strane, u primjerima III. 2—3 imamo specifičnost da, za razliku od svih drugih primjera za III. formulu, jedan partner u opoziciji, tj. Nijemci s područja donjonjemačkoga dijasistema, ne upotrebljava standardnoga jezika s osnovicom iz dijasistema koji mu je zajednički s drugim partnerom, već jedan drugi standardni jezik (gornjonjemački). Za ista je dva para još jedna pojedinost važna. Mnogi germanistički etnolozi i historičari ne bi se složili s pozicijom »2 E« za te parove, tj. preferirali bi formulu XI.

dijasistemu kao dijalekti u Holandiji (naravno, bez Frizije) i Flandriji. Ukoliko bi se prihvatila takva koncepcija (što se ne čini mnogo vjerojatno s obzirom na reprezentativna shvaćanja u genetskoj germanistici), primjere III 2—3 trebalo bi prebaciti u I. formulu, što znači isključiti iz rasprave.

4) Čečeni ~ Inguši (s time da se čečenski i inguški standardni jezik kao pojave osjetno približuju fizionomiji varijanata jednoga standardnog jezika, tj. formuli IV).

5) Magrepski i libijski Arapi ~ Maltežani. Problem arapske diglosije općenito i u Magrebu posebno nećemo ovdje obrađivati. Što se tiče malteškoga kompleksa, mislim da se malteški dijalekti još uvijek mogu smatrati dijelom dijasistema živih arapskih dijalekata, bez obzira na činjenicu da na Malti ima elemenata nearapskoga semitskog supstrata (feničanskoga, ili preciznije, kartažanskoga). S druge strane, malteški je standardni jezik (prije svega u civilizacijsko-jezičnoj nadgradnji) posve nezavisan od bilo kojega suvremenog arapskoga kolokvijalnog standarda (i još više od klasičnog arapskoga, pa i od kompromisnih »stilova«).²³

6) Malajofoni Malezijci ~ malajofoni Indonezijci (ista primjedba o sličnosti s fenomenom varijanata kao za III. 4). Taj je primjer kompliciran činjenicom da se mnogi Indonezijci služe ne samo službenim državnim standardnim jezikom na malajskoj osnovici (*bahasa indonesia*) nego i kojim drugim indonezijskim tradicionalnim standardnim jezikom (npr. javanskim).²⁴

7) Malinke (Maninka) ~ Bambara.

8) Malinke ~ Djula.

9) Bambara ~ Djula. U svim primjerima III. 7—9 radi se o jezicima u procesu standardizacije, s time da se svi temelje na jednom od dijalekata istoga dijasistema, tradicionalno najčešće nazivanoga *mandingo*.²⁵

10) Ruandani ~ Burundijci. Pojedini afrikanisti ipak sumnjaju da su dijalekti jezičnih zajednica *runya-rwanda* i *ikirundi* dijelovi istoga dijasistema, i u slučaju da ih tretiramo odvojeno, imali bismo formulu I, pa nas taj primjer više ne bi interesirao, no većina bantuisita objedinjuje te idiome u isti dijasistem.

11) Nijemci s područja gornjonjemačkoga dijasistema ~ Židovi nositelji jidiša.

12) Austrijanci ~ Židovi nositelji jidiša.

13) Germanofoni Švicarci ~ Židovi nositelji jidiša. Primjeri III. 11—13. razlikuju se od svih prethodnih time što pozicija »2 E« u formuli ne označuje samo različite nego i nesrodne etnije.

14) Perzijanci ~ Afganci koji se služe jezikom zvanim *farsi kabuli*; dva su momenta u tom paru kritična: s jedne strane, veći dio afganske nacije služi se kao razgovornim idiomom i pismenim standardnim jezikom *farsi kabuli*, uz razna kolebanja prema perzijskoj normi, ali problem je u tome koji je udio onih što upotrebljavaju i mladi afganski standardni jezik (pašto, puštu), koji je formiran na istočnoiranskoj osnovici, veoma udaljenoj od zapadnoiranske standardnog perzijskoga. U tom smislu mogli bismo sam međuafganski odnos smjestiti u rubriku XIII. Druga je kritična točka u tome da odnos »standardni perzijski ~ *farsi kabuli*« nalikuje varijantnim pojavama (formula II).

²³ Međuarapski odnosi prema veličinama E-N-D-S suviše su složeni za ovo izlaganje i nemaju pravih analogija za uspoređivanje — dalje su paralele moguće samo uvjetno sa slavenskim svijetom 19. st., s germanskim Skandinavcima i s Hispanoamerikancima. Ovdje se cijela ta međupojavna problematika naprosto izostavlja.

²⁴ Cijela je ta situacija veoma kompleksna, gdje kada i bizarna kao npr. s Dajacima na Borneu (Kalimantanu), podijeljenima između Indonezije i Malezije i prisiljenima da se služe indonezijskim i malezijskim standardnim malajskim, koji su oba podjednako udaljena od njihova vernakulara. Usp. moje radove »Ort, Lage und Maß für die Literaturen der kleinen Völker, in kleinen Sprachen«, *Bridge*, Zagreb, 26—27/1971, str. 13—28, šira hrvatska verzija »O mjestu, položaju i mjeri za književnost malih naroda, na malim jezicima«, *Kritika*, IV/1971, br. 16, str. 4—16, i »Malajo-polinezijski jezici u izdanjima moskovskoga Instituta za orijentalistiku«, *Kulture istoka*, Beograd, 1985, br. 4, str. 63, 72—75.

²⁵ Opozicije III. 7—9. nisu u sva tri para na istoj ravnini, ima i približavanja formuli XI, no podrobnosti ćemo izostaviti.

- IV. 1) Hrvati ~ Srbi. Taj se odnos dodatno komplicira činjenicom da na području hrvatskosrpskoga (ili srpskohrvatskoga, što je apsolutno i bezuvjetno sinonimno) dijasistema uz hrvatsku i srpsku varijantu standardne novoštokavštine funkcioniraju još dva specifična fenomena, za prvi se već uobičajio sretan, iako znanstveno još neobrađen termin »bosanskohercegovački standardnojezični izraz«, a po analogiji na nj upotrebljava se i za drugi slična formulacija »crnogorski standardnojezični izraz«, uz nazive »crnogorska varijanta«, »crnogorska subvarijanta«. Usp. ovdje bilj. 5. i 7.
- 2) Karačajevci ~ Balkarci (s time da su obje varijante u procesu standardizacije i da se povremeno približuju tipu s dva različita standardna jezika (formula III), pod utjecajem različitih dijalekata i razgovornih jezika.
- 3) Asirci ~ Babilonci. Razumije se, pod simbolom N nisu tu predstavljene nacije, jer nacija u antici nema (mogli bismo govoriti o kategoriji državnog naroda), niti se pod simbolom S radi o standardnome jeziku (radi se naprotiv o fenomenu tipa klasičnog latinskoga, grčkoga *koine*, antičkoga sanskrita i sl.), no *mutatis mutandis*, analogije ipak vrijede.
- 4) Englezi ~ anglofoni Irci.
- 5) Englezi ~ anglofoni Škoti. U jezičnom pogledu ovdje nas ne zanima *scotch* (lallans),²⁶ nego »škotska norma« standardnoga engleskoga u opoziciji prema engleskoj, jer za »polustandardne« ili »literarne« razgovorne jezike nema mjesta u našim formulama (usp. bilješku 21 uz II. 4).
- 6) Anglofoni Irci ~ anglofoni Škoti. Taj se slučaj razlikuje od dvaju prethodnih time što pozicija »2 E« predstavlja ovdje dvije srodne etnije, istoga podrijetla (iste keltske skupine), a u IV. 5—6. imamo, kao što je bilo u III. 11—13, nesrodne etnije (točnije, ne blisko srodne s obzirom na različito indoevropsko podrijetlo, tj. germansko za Engleze i keltsko za druga dva naroda pod IV. 4—5).
- V. 1) Gornjoluzički Srbi ~ Donjoluzički Srbi. Među slavistima nema slaganja što se tiče dvojne ili jedinstvene etničke podloge lužičkosrpskoj nacionalnosti (uz pretpostavku jedinstva radilo bi se o formuli XIII. ili XIV), iako je većina, mislim, sklonija koncepciji o dvjema etnijama.²⁷ S druge strane, mnogi sorabisti, osobito oni u DDR, smatraju da svi lužičkosrpski dijalekti, gornji i donji, pripadaju istomu dijasistemu (u takvu slučaju vrijedjela bi formula XV. ili XVI). Podrobnosti ćemo razmotriti pošto iznesemo sve formule, od kojih njih nekoliko mogu biti relevantne za razgraničenje lužičkosrpske problematike.
- VI. 1) Poljaci ~ Kašubi. Uz taj slučaj potrebna je napomena da u okviru pomoranskoga dijasistema funkcionira i kašupski beletristički jezik. S druge strane, pojedini slavisti, osobito poljski, smatraju da nema posebnoga pomoranskog (kašupskog) dijasistema.
- 2) Francuzi s područja francuskoga dijasistema ~ Francuzi s područja okcitanskoga dijasistema.²⁸ Spomenut ćemo da u okcitanskom dijelu Francuske djeluje i (prilično slab) autonomistički pokret za izdvajanje iz francuske nacije (formula II), eventualno i za standardizaciju okcitanskoga (provansalskog) jezika kako bi preuzeo sve moderne funkcije u društvu (formula V, ili pak I, s čime bi nas taj primjer prestao zanimati kao objekt studija, jer bi sve četiri veličine postale različite).
- 3) Talijani ~ Talijani na Sardiniji. I među Sardincima postoji autonomistički pokret (reperkuisije u načelu kao pod VI. 2).
- 4) Francuzi s područja francuskoga dijasistema ~ Francuzi s područja romanskoga dijasistema.²⁹
- 5) Nijemci s područja gornjonjemačkoga dijasistema ~ Nijemci s područja donjonjemačkoga dijasistema.³⁰

²⁶ Taj idiom uključuje u sebi značajke nacionalnih (iznadregionalnih) supstandarda (kao *Schweizerdütsch*, bilj. 21) i beletrističkih jezika. Podrobnije u radu iz 1974—75. u bilj. 3, tamo i literatura (relevantan osobito Heinz Kloss, *Die entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*, München, Pohl, 1952, važan i za idiome u III. 11—13 i XI. 4—5, 6—9, ali već donekle zastario).

²⁷ Tj. Lužičani u užem smislu i Milčani.

²⁸ Usp. bilj. 13 (pojam beletrističkoga jezika).

²⁹ Usp. bilj. 19.

³⁰ Za donjonjemački beletristički jezik v. II. 3.

6) Gruzinci ~ Megreli.³¹

7) Gruzinci ~ Svani

8) Megreli ~ Svani. Za razliku od prethodnih dvaju slučajeva ovdje imamo S koji ne pripada dijasistemu nijednoga od tih dvaju kolektiva, nego trećemu D, tj. srodnom gruzinskomu.

VII. 1) Mordvini (erzja) ~ Mordvini (mokša).

2) Komi Zirjani ~ Komi Permjadi. U opozicijama VII. 1—2 više se pozicija stavlja u pitanje, na čemu se mi nećemo zadržavati. Najvjerojatnija je ipak interpretacija u okviru formule VII. Tu bi trebalo tražiti mjesto i za drugi volškofinski narod, uz Mordvine, tj. za Marijce (stari naziv Ceremisi), također s dva standardna jezika, ali taj je slučaj još složeniji.³²

VIII. U mozaiku raznih odnosa između ljudskih kolektiva i idioma nije mi poznat slučaj koji bi stvarno odgovarao toj formuli.

IX. Kao VIII (usp. XI. 10).

X. Kao VIII.

XI. 1) Talijani ~ Korzikanci. Standardni korzikanski tek je u formiranju, i nije još sigurno hoće li se taj proces uspješno završiti. Inače, dijalekt koji je u osnovi korzikanskoga standarda upravo je jedan od talijanskih dijalekata ponajmanje različitih od osnovice standardnog talijanskoga (tj. standardnog toskanskoga).³³

2) Rumunji ~ Moldavci. Odnos između standardnoga rumunjskoga i standardnog moldavskoga u priličnoj se mjeri približuje fenomenu varijantata (tako je npr. najveća razlika u nadgradnji, uključujući i različita pisma).

3) Retoromani ~ Furlani. Taj je slučaj posve specifičan. Prvo, nema zapravo jedinstvenoga retoromanskog standardnog jezika, nego se radi o 2—3 standarda što se međusobno razlikuju znatno više nego što je to prihvatljivo u varijantama (v. XII). Drugo, i romanč i furlanski nalaze se još u procesu formiranja jezičnoga standarda. Treće, pozicija N prilično je neodređena kod oba partnera. I konačno, nisam uvjeren da se u retoromansko-furlanskom slučaju radi još i danas o jednom zajedničkom dijasistemu.³⁴

4) Flamanci ~ Buri (Afrikaneri, nositelji afrikaansa, standardnog jezika na dijalekatskoj osnovici različitoj od one standardnog nizozemskoga, ali ujedno i podvrgnutoj brznoj evoluciji i vrlo različitim utjecajima).

5) Holandani ~ Buri.³⁵

6) Nijemci s područja gornjonjemačkoga dijasistema ~ Luksemburžani. Kao i neki drugi idiomi u egzemplifikaciji za formulu XI, i leceburški je tek u formiranju standarda (s time da je proces možda već usporen).

7) Austrijanci ~ Luksemburžani.

8) Germanofoni Švicarci ~ Luksemburžani.

9) Nositelji hindijsa ~ nositelji urdua. Taj se slučaj razlikuje od svih prethodnih time što nositeljski kolektivi tih dvaju standardnih jezika ne

³¹ U genetskoj se lingvistici često upotrebljava pojam *zanskoga* jezika kao pretpostavljenoga dijasistema megrelskih (mingrelskih) i čanskih (lazistanskih) dijalekata. To može biti opravdano dijakronijski, ali suvremeni su megrelski i čanski dva samostalna jezika dijasistema, bliža gruzinskomu nego svanskomu.

³² Lugovo-istočni marijski (s osjetnim zonalnim pojavama) i gornomarijski (gorski) standardni jezik. Što se tiče Komi, možda je za razliku od Mordvina i Marijaca, tj. volškofinskih naroda, moguća za Zirjane i Permjake i pozicija »2 N«, tj. formula III.

³³ Korzikanski standard u izgradnji razlikuje se od standardnog talijanskoga u osnovici prvenstveno specifičnim fonetskim pojavama (*sandhi* osobit), a razlike u nadgradnji veoma su znatne. Korzikanski i sardanski slučaj (VI. 3) u svemu su upravo suprotni. (v. I bilj. 10).

³⁴ Usp. bilj. 19.

³⁵ Dijalektne osnovice nizozemskoga i burskog nisu teritorijalno identične u samoj Holandiji, a burski se razvijao brzo i bez kontakta s Nizozemskom, uz intenzivne inojezične utjecaje (engleske, francuske, bantu, čak i indijske). Pozicija N tu je nejasna za Bure u odnosu prema anglofonim Južnoafrikancima, a nekada je bila i prema Holandancima. Usp. i bilj. 17.

predstavljaju ujedno i socioetničke kolektive kakvi su u Indiji (a i u Pakistanu) nositeljski kolektivi drugih standardnih jezika. Osim toga, hindi i urdu u mnogome izgledaju kao varijante nečega što bismo mogli zvati »standardni hindustani«,³⁶ jer se razlike odnose prvenstveno na civilizacijsko-jezičnu nadgradnju, ali upravo je nadgradnja odgovorna i za osjetne razlike u tzv. perifernom inventaru konsonantskih fonema (arapsko-perzijskoga, odnosno sanskrtskog podrijetla), razlike kakve se inače ne javljaju u varijantama istoga jezičnog standarda. I na koncu, na uporabnom području standardnog hindija ima nekoliko pokreta koji se s većim ili manjim uspjehom bore za priznavanje (tj. za tzv. ustavni status) novih standardnih jezika, temeljenih na kakvu dijalektu iz pojedinih većih dijalektnih zajednica u okviru istoga dijasistema, ili iz drugih dijasistema uglavnom blisko srodnih hindijskomu; neki od tih pretendenta imaju i znatne literarne tradicije i/ili suvremeni prestiž.

10) Nositelji hindija ~ nositelji pretendentskih standardnih jezika iz prethodnoga stavka ukoliko je baza tih jezika u okviru istoga dijasistema (s time da je problematična opozicija prema formuli III); ukoliko je riječ o drugome dijasistemu, radilo bi se o formuli IX (za koju se inače nije našla egzemplifikacija), ili o formuli I (što je vjerojatnije i što je onda izvan naših razmatranja).

11) Perzijanci ~ Tadžici. Tu nije posve sigurno da li taj odnos pripada upravo ovamo, a osim toga, i sami su Tadžici posebna kategorija etnolingvističkoga kolektiva.³⁷

12) Portugalci ~ Galicijci (Galežani).³⁸

XII.

1) Holandani ~ Flamanci.

2) Nijemci s područja gornjonjemačkoga dijasistema ~ Austrijanci.

3) Nijemci s područja gornjonjemačkoga dijasistema ~ germanofoni Švicarci.

4) Austrijanci ~ germanofoni Švicarci.

5) Francuzi s područja francuskog dijasistema ~ Valonci.

6) Francuzi s područja francuskog dijasistema ~ frankofoni Kanađani (Kvebečani).³⁹

7) Valonci ~ Kvebečani,

8) Englezi ~ anglofoni Kanađani.

9) Englezi ~ Amerikanci (tj. osnovno stanovništvo Sjedinjenih Država).

10) Englezi ~ Australci.

11) Englezi ~ Novozelandski.⁴⁰

12) Portugalci ~ Brazilci.

³⁶ Termin *hindustani* na žalost je mnogoznačan u sociolingvistici pa je zato problematičan i s genetskolingvističkog stanovišta.

³⁷ U tadžičku naciju integriraju se i male pamijske narodnosti, koje su u etničkom i genetskolingvističkom smislu posve drugačija grupacija iranske indoevropske grane, i prema Tadžicima i prema Perzijancima. Služe se standardnim tadžičkim.

³⁸ Genetskolingvistički položaj galežanskoga kompleksa (galego) nije jasan — na startu je bio neutralan, onda je proživio bitan zajednički razvoj s portugalskim (zašto ga većina genetskolingvistički ubraja u portugalski dijasistem), a onda se od 15. stoljeća odvaja i približava španjolskomu (zajedničke inovacije, npr. likvidacija zvučnih spiranata). Standardni je jezik manje razvijen od katalonskoga. Razni genetskolingvistički i sociolingvistički aspekti obrađeni su u kolektivnim izdanjima Miguel Diez, Francisco Morales, Angel Sabin, *Las lenguas de España*, Madrid 1980, i *Iberica. Cultura de los pueblos de la península Iberica*, Edición a cargo de Gueorgui Stepanov, Leningrado, Nauka, 1983, oboje *passim*.

³⁹ Pedantno uzevši, frankofoni Kanađani nisu samo Kvebečani — ista etiketa vrijedjela bi i za mali kolektiv tzv. Akadijaca.

⁴⁰ Sada bi trebalo da slijedi Amerikanci ~ Australci ~ Novozelandski ~ anglofoni Kanađani u svim parnim kombinacijama, pri čem je svaka opozicija malo drugačija. Zbog prostora možemo sve preskočiti. Ostali su anglofoni kolektivi etnički bitno različiti, često ne jednojezični, i ne bi pripadali ovamo, a osim toga i neki drugi momenti ponekad kompliciraju odnose (čest kreolizam i sl.). O anglofonim Južnoafrikancima već je bilo riječi (bilj. 17, 35).

13) Španjolci ~ hispanofoni Latinoamerikanci. Ovaj se stavak razlikuje od svih u svim formulama time što su pod etiketom »hispanofoni Latinoamerikanci« kumulativno predstavljeni mnogobrojni različiti kolektivi (bar četiri kategorije).⁴¹ Odstupanje je uvjetovano težnjom da se izlaganje ne opterećuje suvišnim podrobnostima. S druge strane, u svim je primjenama XI. 6—13. pozicija »1 E« očito samo uvjetna — može se govoriti samo o zajedništvu metropolitanskih kolektiva s osnovnom startnom komponentom prekomorskih kolonista, koji su nametali jezik svim kasnijima.

14) Gruzinci ~ Adžarci. Taj slučaj pripada doduše ovamo, ali zahtijevao bi niz dodatnih komentara.⁴²

15) Francuzi s područja romanskoga dijasistema ~ frankofoni Švicarci. Taj se slučaj razlikuje od svih prethodnih time što za oba partnera vrijedi doduše i pozicija »1 D« i pozicija »1 S^V«, ali S, tj. standardni francuski (s objema varijantama, francuskom i švicarskom), nije standardizirani oblik jednoga od dijalekata D (tj. romanskoga).

XIII.

1) Norvežani nositelji novonorveškoga standardnog jezika (nekadani *landsmål*, danas *nymorsk*) ~ Norvežani nositelji norveškodanskoga standardnog jezika (nekadani *riksmål*, suvremeni *bokmål*).

2) Ovamo bi pripadali i binarni odnosi između pojedinih kineskih (točnije: hanskih) izgovornih standardnih jezika (njih 7—8) prije sadanje akcije za generalizaciju jednoga od njih (sjevernoga, ili pekinškoga, ili »mandarinškoga«) pod nazivom *putunhua*.

XIV.

Kao VIII (usp. V. 1. i bilj. 45).

XV.

1) Armenci nositelji istočnoarmenskoga standardnog jezika ~ Armenci nositelji zapadnoarmenskoga standardnog jezika.⁴³

2) Sjeverni Oseti ~ južni Oseti. Kritična je pozicija »1 E«, tj. možda ova pozicija potpada pod formulu VII.⁴⁴

3) Grci nositelji dimotikija ~ Grci nositelji katarevuse. Za razliku od XV. 1—2, ta opozicija nije horizontalna (teritorijalna), nego vertikalna (uvjetno rečeno, socijalna).⁴⁵

4) Hrvati nositelji novoštokavskoga standardnog jezika ~ Hrvati nositelji kajkavskoga standardnog jezika. Ta je situacija trajala otprilike 1750—1830. Za hrvatskoga općeg nacionalnog preporoda napušta se kajkavski standardni jezik u tridesetim godinama prošloga stoljeća.

5) Albanci nositelji gegijskoga standardnog jezika ~ Albanci nositelji toskijskoga standardnog jezika. I ta situacija pripada već prošlosti — gegijski je standardni jezik nedavno napušten i u Albaniji i na Kosovu.

6) Basci nositelji raznih standardnih jezika jedni prema drugima (bez obzira na same sociolingvističke odnose s francuskim i španjolskim jezikom).

⁴¹ Tj. 1. Čile, Argentina, Urugvaj, 2. Paragvaj, Peru, Bolivija, donekle i Ekvador (a. Paragvaj, b. ostali), 3. Meksiko i neke srednjoameričke države, prvenstveno Gvatemala, 4. svi ostali (a. Kuba, Portoriko, b. preostale kopnene zemlje).

⁴² Značajke varijantnosti slabo su izražene izvan religijske sfere. Osim toga, u adžarskom kolektivu ima i čanskih komponenta (v. bilj. 31). Zanimljivo je da u tipološkom smislu adžarski kompleks pokazuje stanovite pojavnne paralele s našom bosanskohercegovačkom problematikom.

⁴³ Razlike u dijalektnoj osnovici tako su duboke da se, strogo uzevši, danas možda više i ne može govoriti o jednome dijasistemu (druga je stvar što bi se takvu shvaćanju opirali osjećaji i svijest samih Armenaca). U tom slučaju radilo bi se o formuli XIII.

⁴⁴ Sama ironsko-digorska podjela ne poklapa se zapravo s jezičnom. Danas je nadgradnja u osetskim standardnim jezicima pod različitim utjecajima — ruskima na sjeveru i gruzinskima na jugu.

⁴⁵ Problem je zapravo još složeniji, jer bi, strogo genetski (i tipološki) gledajući, cakonske grčke dijalekte (Peloponez) valjalo izdvajati u poseban jezik dijasistem. Njegovi nositelji nalazili bi se onda prema svim ostalim Grcima u odnosu prema formuli XIV, za koju inače nemamo primjera. Specifična je situacija i na Cipru i još više u nekadanih tzv. pontskih Grka, ali u pojedinosti se nećemo upuštati.

7) Kurdi nositelji raznih standardnih jezika jedni prema drugima. Ta se dva slučaja, baskijski i kurdski, razlikuju od svih prethodnih u ovoj kategoriji time što situacija ne dopušta običnih binarnih opozicija (osim ako uzmemo jedan složen hijerarhijski pristup).⁴⁶

*
* — *

Egzemplifikacija za sve formule II—XV. nije ovdje obuhvatila sve moguće slučajeve, izostavljeni su pojedini posve specifični,⁴⁷ a ponegdje je i nedostajalo sigurnijih informacija. No mislim da se ipak može tvrditi kako je sakupljen dovoljan fond asocijacija potrebnih za uspoređivanje. Time je ujedno dobiven i okvir u kojem možemo razmatrati i pitanja navedena u početku ove studije. Pri tome nećemo ulaziti u podrobnosti hrvatsko-srpskoga i kašupskog primjera — dovoljno je da vidimo u kojoj su se kategoriji ti slučajevi našli i u kakvu društvu.⁴⁸ Nasuprot tomu, posvetit ćemo još malo vremena komentaru lužičkosrpske problematike u svjetlu svega što je ovdje izneseno.

Nećemo se mnogo zadržavati na prvim dvjema pozicijama (2 E, 1 N) u V. formuli, kamo smo smjestili lužičkosrpsku problematiku, one za nas imaju samo pomoćnu ulogu. Čak ni treća pozicija (2 D) nije mnogo bitna, promjena u »1 D« značila bi ipak samo prebacivanje pod formulu VII. No ono što nas stvarno zanima, jest četvrta pozicija, tj. »2 S«. Pojedini lingvisti zastupaju shvaćanja koja bi se u ovdje primjenjivanoj koncepciji mogla izraziti pozicijom »1 S^V«. Vjerodostojnost takve postavke možemo provjeriti samo uspoređivanjem lužičkosrpske situacije s primjerima za formule u kojima se nalazi pozicija »1 S^V« (II, IV, XII).

Zajednička je crta svih tih triju formula pozicija »2 N« i mislim da je to apsolutan uvjet za formiranje varijanata u jednome standardnom jeziku — u okviru jednoga nacionalnog kolektiva mogu se razviti dva autonomna standardna jezika ako su za to postojale specijalne jezične okolnosti (VII, XIII, XV), ali ako nacija (ili nacionalnost) već posjeduje jedan standardni jezik, nema impulsa za stvaranje varijanata u njegovu okviru. Zato se u primjerima za našu tablicu nigdje ne pojavljuje kombinacija »1 N, 1 S^V«. No dopustimo da je lužičkosrpski slučaj iznimka i ne obzirimo se na poziciju N. U sljedećoj poziciji, tj. D, uz

⁴⁶ Slučaj sličan kurdskomu i baskijskomu imali smo već u retoromanskome (v. XI. 3), usp. rad iz 1974—75. u bilj. 3, i Žarko Muljačić, »Genetički, tipološki i standardološki kriteriji u klasifikaciji romanskih jezika«, *Radovi FF Zadar*, X/1971—72, str. 31—47. Inače nije neobično da kurdski i baskijski slučaj pokazuju slične značajke — to vrijedi i za pojave daleko od naše problematike. Što se tiče hijerarhijske binarizacije, mislim npr. prvo na suprotstavljanje u baskijskome viskajskoga svima ostalima, a zatim suprotstavljanje ostalih dvaju parova, dakle tri hijerarhijske binarna stupnja. Za baskijsku problematiku v. razne priloge u kolektivnim radovima spomenutima u bilj. 38.

⁴⁷ Npr. kreolski jezici (i razumije se, pidžini to više), tzv. retardacijski periferijski ili dijasporni idiomi (npr. gradišćanski hrvatski u Austriji, banatski bugarski u Rumunjskoj, i sl.), izvanredno originalan rusinski fenomen u SFRJ (kritičan odnos prema slovačkomu jeziku i ukrajinskoj naciji), itd. Osim toga, neka su područja i u cjelini nezahvaćena, npr. cijela mon-kmerska porodica i svi jezici skupine (ili porodice?) *thai*, s ekstremnom prepletenosti pojava.

⁴⁸ Hrvatsko(-)srpski npr. u akademskom i karačajevsko-balkarskom društvu! Šteta je samo što u nas nema atributa koji bi bio analogan atributu *akadski* uz *babilonski* ~ *asirski* (v. rad naveden u bilj. 7), ili atributu *nizozemski* kako je ovdje uvjetno definiran, za drugu formulu (XII), u bilj. 22.

»1 S^v« imamo ili »1 D« (kada dijalekti obaju partnera što dijele isti S^v, pripadaju istomu dijasistemu, tj. IV. i XII), ili »2 D« (kada dijalekti jednoga partnera nisu sudjelovali u izgrađivanju zajedničkoga standardnog jezika, tj. II).

Lužičkosrpska situacija ne odgovara nijednoj od navedenih. Dopusimo li za lužički slučaj poziciju »1 D«, razlika prema primjerima u IV. i XII. ostaje i dalje: gornjoluzička i donjoluzička dijalektna (»sirovinska«) osnovica standarda nikako nije ista kao što to jest u primjerima za IV. i XII. Ostaje li pozicija »2 D«, razlika prema kritičnoj formuli II. ostaje također neprevladana: gornjoluzički i donjoluzički jezični standard očito su izgrađeni na gornjoluzičkoj i donjoluzičkoj dijalektnoj osnovici, a u primjerima za formulu II. imamo odustajanje jednoga partnera od izgradnje jezičnoga standarda na vlastitoj dijalektnoj osnovi. Za kakvo posve drugačije rješenje naprosto se ne nalazi prostora.

Evidentno je dakle da nema teoretske podloge za tretiranje gornjoluzičkoga i donjoluzičkog jezičnog standarda kao dviju varijanata istoga standardnog jezika. No to je još očitije i još konkretnije usporedimo li na praktičnoj razini pojavnice fizionomije s jedne strane raznih varijanata (uz formule II, IV, XII) i parova blisko srodnih ali različitih standardnih jezika, specifično povezanih bilo pozicijom »1 N« (XIII), ili »1 D« (III, XI), ili objema (VII, XV).

Karakteristično je za sve primjere varijanata da su razlike među njima minimalne i ograničene kada se radi o materijalnim (supstitucionalnim i strukturnim) činjenicama na fonološkoj i gramatičkoj razini i kada se radi o osnovnome leksičkom fondu, a znatne su kada se radi o civilizacijsko-jezičnoj nadgradnji (intelektualni rječnik, terminologije, viša sintaksa i frazeologija, pismo, ortografija).⁴⁹ Za primjere specifično povezanih ali različitih standardnih jezika karakteristične su naprotiv razlike fonološke, gramatičke i osnovne leksičke, i to u svim slučajevima, bez obzira da li dijalektna osnovica pripada raznim dijalektima istoga dijasistema (III, VII, XI, XV), ili dijalektima raznih blisko srodnih dijasistema (XIII). Što se tiče civilizacijsko-jezične nadgradnje, ona će biti konvergentna uz poziciju »1 N« (VII, XIII, XV) i divergentna uz poziciju »2 N« (III, XI). Drugim riječima, sve činjenice upućuju da smo lužičkosrpsku situaciju ispravno smjestili u formulu V,⁵⁰ gdje se, što je vrlo zanimljivo, za sada nitko drugi ne nalazi.

Mislim da slično zaključivanje vrijedi i za poziciju »2 D«. Kao argument za jedan dijasistem i za gornjoluzičke i za donjoluzičke dijalekte uzima se često činjenica da postoji i prelazni dijalektni pojas. No taj

⁴⁹ Ta opozicija između osnovice i nadgradnje bitna je za samu prirodu standardnoga jezika — po prvoj je jezik, po drugoj je standardan. Za opoziciju »2 varijante istoga standarda« ~ »2 standardna jezika u istom dijasistemu« v. razradbu moga pogovora knjizi »За македонскиот јазик« (»Македонски јазик«, XXXIV/1983, str. 89—103).

⁵⁰ Isto sam shvaćanje zastupao i u svojim starijim radovima iz lužičkosrpske problematike: »O prirodi i funkcijama standardnog jezika«, *Lětopis* Instituta za serbski ludospyt, Budyšin, Rj. A, č. 8, 1961, str. 162—167; — »O slavističkom i općelingvističkom pristupu lužičkim jezicima«, *Radovi FF u Zadru*, III/1961—62, str. 48—65; — »Odgovor dr R. Lötzscheru«, *Lětopis ISL*, Rj. A, č. 15/1, 1968, str. 86—87; — »O matrici fonema gornjoluzičkoga jezika«, *ibidem*, č. 15/2, 1968, str. 129—137; — »Diskusioni prilozhi k referatima, tiskanima u zborniku 'Prinoški k serbskemu rěčespytej'«, *ibidem*, str. 220—226.

argument nema ozbiljne težine. Lužičkosrpski par možemo tretirati kao podskupinu u okviru zapadnoslavenske jezične skupine, kao češko-slovačku i lehitsu, ili kao zapadnu (hrvatskosrpsku-slovensku) i istočnu (bugarsko-makedonsku) podskupinu u južnoj skupini. Između dijalekata češkoga i slovačkog dijasistema, poljskoga i pomoranskoga, hrvatskosrpskoga i slovenskog, makedonskoga i bugarskog, također postoje »prelazni pojasi«. I prirodno je da postoje, ali to ipak ne mijenja opće slike, u slavenskom svijetu ni bilo gdje drugdje.⁵¹

Na poljsko-kašupskoj i hrvatsko-srpskoj sociolingvističkoj problematici neću se zadržavati završnim komentarima — o kašupskom pitanju i o odnosu hrvatskosrpskoga jezika dijasistema i standardnoga jezika rekao sam već sve osnovno na drugima, ovdje navedenim mjestima. No rekao bih na koncu nešto općenito.

Ovaj rad ima kao osnovnu funkciju da daje podlogu za diskusiju i na slavističkoj i na općelingvističkoj razini. Pri obradbi mogućih odnosa između naših četiriju veličina nailazio sam na velike poteškoće ne samo tehničkoga karaktera (nedovoljna literatura, nepouzdana,⁵² nedostupna u našim bibliotekama). Ozbiljnije su načelne zapreke i teškoće — nije se nimalo lako u mnogim slučajevima odlučiti kamo koji problem pripada. Nedostaju kriteriji za razgraničavanje, za klasifikaciju jezika dijasistema, za opoziciju jezik-dijalekt, za rangiranje nacionalnih i subnacionalnih (regionalnih i supraregionalnih) etničkih formacija.⁵³ I ovaj je rad jedan pokušaj da se unaprijede takvi kriteriji, a paradoks je u tome što su upravo ti kriteriji potrebni za korektno obrađivanje same ovdje zahvaćene problematike. Dobiva se začarani krug. No nekakav je napredak ipak postignut — i spirala je sastavljena od krugova, a ipak omogućuje uspinjanje.

⁵¹ Prelazni pojasi postoje i između istočnoslavenskih jezika — istočnoslavenska skupina funkcionira izvanjski kao skupina (prema zapadnoj i južnoj), a iznutra kao podskupina, poput zapadnojužnoslavenske (hrvatskosrpsko-slovenske), istočnojužnoslavenske (makedonsko-bugarske), češko-slovačke, lužičkosrpske i lehitske (poljsko-kašupsko-polapske) podskupine.

⁵² Jedina domaća knjiga koja bi tematikom morala ispuniti tu prazninu bila bi kompilacija koju je pod naslovom *Lingvistična antropologija* izdao Stane Južnič, Ljubljana 1983, no ona je puna grubih materijalnih pogrešaka, nesporazuma, protuslovlja i raznih nejasnoća i nesigurnosti. Što se tiče same jugoslavenske sociolingvističke literature, teoretski potrebne za tematiku ove rasprave, niz autora dao je važne priloge (Stjepan Babić, Josip Baotić, Ranko Bugarski, Božidar Finka, Milka Ivić, Pavle Ivić, Srđan Janković, Radoslav Katičić, Blaže Koneski, Herta Kuna, Miloš Okuka, Asim Peco, Mitar Pešikan, Krunoslav Pranjić, Milorad Radovanović, Milan Šipka, Jože Toporišič, Zlatko Vinček, Josip Vončina, i dr. — ovdje je pozornost obraćena na slavistički aspekt). Izašlo je i nekoliko prijevodnih knjiga, dobrih, ali u jednostranu izboru, tj. gotovo isključivo američkih.

Ovdje je literatura zbog prostora navodena vrlo škrto, ali u mojim spomenutim radovima navodena je prilično iscrpno. Razumije se, zbog karaktera ovoga rada potpuno je izostavljena literatura priručnoga i priručničkog karaktera — inače bi ona prostorom daleko premašila samu ovu raspravu.

⁵³ Posebna je poteškoća u shvaćanju samoga pojma nacije — u anglosaksonskim i romanskim zemljama riječ *nation*, *nazione*, *nación* upotrebljava se uglavnom u značenju »država«, a riječi kao *nationality*, *nationalité*, *nazionalità*, *nacionalidad* znače u formularima »državljanstvo« (dakle njemački *Staatsangehörigkeit*, ne *Nationalität* — isto kao u slavenskim jezicima), za što su se nekada upotrebljavali ispravniji termini *citizenship*, *citoyenneté*, *cittadinanza*, *ciudadanía*.

Dalibor Brozović: FOR THE TYPOLOGY OF POSSIBLE RELATIONS BETWEEN
HUMAN LANGUAGES AND COMMUNITIES ON THE BASIS OF
GENETICOLINGUISTIC, SOCIOLINGUISTIC, ETHNOLOGICAL
AND SOCIOLOGICAL CRITERIA OF COMPARISON

S u m m a r y

In the Slavic world we find three examples as the exception from the scheme: 1 ethnic community (E): 1 nation (N): 1 diasystem of dialects (D): 1 standard language (S). The cases are: Polish-Kashubian (2 E, 2 D), Serbo-Croatian (2 E, 2 N with S realized in two variants) and Lusatian Sorabian (2 E, 2 D, 2 S). In order to establish the nature of these complex and theoretically complicated relations, the author made a table of 16 possible combinations starting with the formula 2 E, 2 N, 2 D, 2 S where there are no problems and ending with the formula 1 E, 1 N, 1 D, 1 S also a table without problems. In the 14 positions in between the two extremes in which together with the symbols E-N-D-S we alternatively find number 1, and 2 we run into a series of problematic and complicated situations in the formulas. The author tried to find concrete examples from diverse language families from all the continents for the possible situations for the combinations from 2 to 15. Thus we obtained a great variety of specific examples for the comparison with the mentioned Slavic examples and also opened a new possibility for further theoretical analysis, confrontations and comparisons.